

ВИКЛИКИ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОСВІТЬОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ПЕРВИННА РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

CHALLENGES REGARDING ENSURING THE EDUCATIONAL PROCESS IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW: THE INITIAL REACTION OF THE UKRAINIAN UNIVERSITY COMMUNITY

Військове вторгнення росії в Україну створило нову парадигму життя, яка, у свою чергу, мала величезний вплив на освіту. Значна кількість викладачів і студентів українських університетів були змушені залишити домівку, щоб вижити чи почуватися в більшій безпеці. Усім українським університетам довелося спочатку призупинити, а згодом відновити освітній процес, перейшовши від традиційного очного до онлайн-навчання, змінити підходи до викладання, інструменти оцінювання, способи спілкування викладачів і студентів. Мета статті полягає у висвітленні результатів опитування, проведеного учасниками проекту «Вища освіта в період постпандемії: трансформації, виклики та перспективи» щодо первинної реакції української університетської спільноти на виклики забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного стану. Методи. Дослідження проводилось методом опитування. Послідовність дій дослідників була такою: складання анкети, збір даних, аналіз даних та генерація знань (висновки). Основним інструментом дослідження було поєднання анкети закритого формату, що містила запитання з попередньо запропонованими відповідями (кілька варіантів відповіді) із відкритими запитаннями. Анкету поширювали серед викладачів українських вишів методом «снігового валу». Етап аналізу даних включав аналіз кількісних і якісних наборів даних. Інтерпретація проаналізованої інформації призвела до генерації знань (висновків). Результати. З'ясовано, що науково-педагогічні працівники у своїй переважній більшості були готові до швидкого відновлення освітнього процесу завдяки вмінням його забезпечення в дистанційному режимі та наявності необхідного для викладання комп'ютерного обладнання і оцифрованих методичних матеріалів. Психологічні (емоційні) чинники, пов'язані з почуттям занепокоєння за чийсь долю, напруження, тривожності тощо 51,7 % респондентів визначили найбільш деструктивними у забезпеченні якісного освітнього процесу. Дискусія. Викладачі університетів продемонстрували «відданість» своїй справі, адже необхідні для дистанційного навчання гаджети та оцифровані методичні матеріали були визначені ними як обов'язкові при пакуванні «тривожних валіз». Технологічній і методичній готовності викладачів до здійснення освітнього процесу в умовах воєнного стану, на нашу думку, сприяв досвід дистанційного викладання, що був набутий ними під час пандемії COVID-19. Аналіз отриманих даних дозволив дійти висновку, що українська університетська спільнота у своїй переважній більшості продемонструвала готовність до забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного стану, незважаючи на пов'язані з ним виклики та труднощі.

Ключові слова: викладачі; виклики; воєнний стан; готовність; освітній процес; університет.

Russia's military invasion of Ukraine has created a new paradigm of life, which in its turn has had a massive impact on education. Great amount of Ukrainian teachers and students had to change their homes in order to survive or feel safer. All Ukrainian universities had first to postpone and later resume the educational process, shifting from conventional face-to-face instruction to online teaching and learning, modifying teaching approaches, tools of assessments, ways of teacher-student communication. The objective of the article is to outline the results of the survey that was conducted by the participants of the project "Higher education in the post-pandemic period: transformations, challenges and prospects" on the initial reaction of the Ukrainian university community regarding the challenges of ensuring the educational process under the conditions of martial law. Methods. The research was carried out using a survey. The order of the researchers' actions was as follows: questionnaire compilation, data collection, data analysis, and knowledge generation. In this study, a mixture of a closed-format questionnaire containing questions with pre-offered answers (multiple choices) and open questions was the main research instrument. The questionnaire was distributed to Ukrainian university teachers by snowball sampling. The data analysis phase involved analyzing the quantitative datasets. The interpretation of the analyzed information led to the generation of knowledge. Results. It was found out that the vast majority of respondents (92,1 %) were ready to resume the educational process as soon as it was possible due to their ability to provide it remotely and availability of necessary computer equipment and digitized teaching materials. Respondents identified psychological (emotional) barriers as those that had the most destructive impact on ensuring educational process (51,7 %). They noted feelings of concern for someone's fate, tension, anxiety, etc. Discussion. University teachers demonstrated "deduction" to their work, because gadgets and digitized materials necessary for remote teaching were identified by them as essential when packing "anxiety suitcases". The technological and methodical readiness of teachers to carry out the educational process under martial law, in our opinion, was also ensured by their previous experience of teaching remotely during the COVID-19 pandemic. Data analysis allowed us to conclude that Ukrainian university community notwithstanding challenges and difficulties was ready to ensure the educational process under the conditions of martial law.

Key words: challenges; educational process; martial law; readiness; teachers; university.

УДК 378.14

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2022/52.1.23>

Ковтун О.В.,

докт. пед. наук, професор,
завідувач кафедри іноземних мов
і перекладу

Національного авіаційного університету
Кокарева А.М.,

канд. пед. наук, доцент,
професор кафедри педагогіки
та психології професійної освіти

Національного авіаційного університету
Ладугубець Н.В.,

канд. пед. наук, доцент,
декан факультету лінгвістики
та соціальних комунікацій
Національного авіаційного університету

Дослідження є результатом проєкту «Вища освіта в період постпандемії: трансформації, виклики та перспективи» (реєстраційний номер 0122U001803) Міністерства освіти і науки України, профінансованого за кошти державного бюджету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Україна проходить нині кризу випробування, які здатні пережити далеко не всі держави та нації. Війна, розпочата росією 24 лютого 2022 року, здійснює руйнівний вплив як життя кожного окремого громадянина України, так і країни загалом. Не будемо вдаватися до детального аналізу гуманітарних, економічних, технологічних, екологічних тощо втрат, яких зазнає наша держава, оскільки народ загалом і цілі галузі господарства поставлено на межу виживання. У межах започаткованої розвідки зупинимось на окремих аспектах функціонування системи вищої освіти в початковий період воєнних дій та реакції університетської спільноти на виклики, пов'язані із широкомасштабною воєнною агресією росії на нашій землі.

Проаналізуємо, які руйнівні зміни відбулися в системі освіти нашої держави. На сторінці освітнього омбудсмена України зазначено, що «частина учасників освітнього процесу внаслідок загрози життю, бойових дій та тимчасову окупацію окремих територій вимушено перемістилася в межах України або за кордон. Багато педагогів та здобувачів освіти все ще залишаються на тимчасово окупованих територіях та потребують особливої підтримки держави. Деякі заклади освіти були фізично зруйновані» [9]. Відновлення освітнього процесу в дистанційному форматі після його тимчасового призупинення, рекомендованого Міністерством освіти і науки України у зв'язку з небезпекою життю і здоров'ю учасників освітнього процесу (студентів і викладачів) [11], було викликом, оскільки передбачало готовність до нього університетської спільноти з психологічної, методичної, технологічної, інформаційно-комунікаційної тощо точок зору.

Державні освітні установи та вітчизняні науковці в період відновлення освітнього процесу здійснили низку опитувань з метою виявлення й аналізу різноаспектних труднощів та особливостей реалізації викладання і навчання в умовах воєнного стану. Зокрема, Міністерством освіти і науки України було проведено опитування щодо надавання освітніх послуг в умовах воєнного стану [8]. Його мета полягала у ближчому знайомстві з освітніми партнерами; усвідомленні того, хто та на яких умовах готовий відкрити доступ до своїх ресурсів для дітей (у воєнний та післявоєнний час); якісному плануванні співпраці для того, аби кожна дитина мала доступ до якісної освіти. Інститут обдарованої дитини Національної академії педагогічних наук України задля вивчення думки щодо навчання у період воєнного стану

з 25 березня по 3 квітня 2022 р. провів опитування працівників сфери освіти, здобувачів освіти й батьків. Дослідження, на думку авторів, було не стільки спрямовано на вивчення всіх проблем освітньої спільноти, скільки на узагальнення та осмислення різноманіття досвіду, думок і переживань здобувачів шкільної освіти, батьків і педагогів в умовах воєнного стану [5]. Низка досліджень була проведена в Національному авіаційному університеті, зокрема на факультеті лінгвістики та соціальних комунікацій, з-поміж них: «Українська наука і студентство не мовчить! питальник щодо організації освітнього процесу в умовах російської агресії та післяпандемії» [6] та «Українська наукова спільнота: повернення до роботи в умовах війни» [7]. Укладачем питальників була керівник проєкту «Вища освіта в період постпандемії: трансформації, виклики та перспективи» Н. Мельник. Питальники було сформовано за такими блоками: загальний, методичний, психологічний і рекомендаційний. Загальний блок питань передбачав вивчення вибірки респондентів за віком, університетом, територією, статтю. Методичний блок репрезентував вибірку методичної та організаційної готовності студентів і викладачів до повернення в дистанційний режим навчання. Психологічний блок був представлений запитаннями, що мали на меті з'ясувати психологічні особливості та стан адаптованості науково-педагогічної та студентської спільноти щодо повернення до навчання й викладання. У рекомендаційному блоці респондентам було запропоновано висловити побажання щодо вдосконалення питальника, що дозволило автору отримати більш відкритий і тісний зв'язок з респондентами. Водночас поза увагою дослідників залишилося вивчення первинної реакції науково-педагогічної спільноти на воєнну агресію і її превентивної готовності забезпечувати освітній процес в умовах повної невизначеності. Питальником було передбачено з'ясувати головні труднощі в реалізації викладання в умовах воєнного стану та визначити напрями пошукової діяльності учасників проєкту для зниження і подолання викладачами цих труднощів. У розкритті процедури збору даних, їх аналізі і генеруванні висновків полягає мета започаткованої статті.

Методи та методики дослідження. У першій декаді квітня 2022 року учасниками проєкту «Вища освіта в період постпандемії: трансформації, виклики та перспективи» О. Ковтун, А. Кокаревою, Н. Ладогубець було розроблено питальник «Українська університетська спільнота: викладання в умовах війни» [3], посилення на який було поширено через соціальні мережі та розсилками на електронні адреси потенційних респондентів методом «снігового валу». Питальник було запропоновано заповнити анонімно у Google-формі, будь-які часові обмеження не передбачалися.

Важливо зауважити, що планування і проведення опитування було здійснено під час активних бойових дій на значній території України (зокрема, на Київщині, Чернігівщині, Сумщині, у східному і південному регіонах), зміни місця перебування значної частини населення країни, відразу після відновлення освітнього процесу, відтак дослідження має низку обмежень. Варто відзначити також і обмежене коло респондентів, що взяли участь у дослідженні. До опитування долучилися викладачі закладів вищої освіти, що на період його проведення були у відносній безпеці, мали життєвий ресурс і бажання долучитися до опитування й проаналізувати свій досвід, а також доступ до інтернету та гаджетів. У цьому зв'язку отримані нами дані не претендують на абсолютну статистичну достовірність, вони окреслюють загальні тенденції і допомагають зрозуміти картину в цілому.

Аналіз респондентів засвідчив, що вони були представниками закладів вищої освіти з усіх регіонів України, але кількісний розподіл був нерівномірним, зокрема центральний регіон (разом з Києвом) представляло 63,9 % респондентів, північний – 23,6 %, західний – 6,7 %, південний – 3,4 %, східний – 2,4 %. За віковими параметрами респонденти розподілилися в такий спосіб: до 30 років – 6,7 %; від 30 до 49 років – 62,5 %; від 50 до 65 років – 24,7 %; понад 65 років – 2,2 %. Одна з респонденток не зазначила власного віку, проте подала таке оцінне судження «за ці 45 днів стала на 100 років старшою».

Виклад основного матеріалу. Питальником було передбачено з'ясувати місце перебування респондентів на час участі в опитуванні. Отримані дані засвідчили, що 38,2% викладачів у перші тижні війни змінили звичне місце проживання: переїхали до іншого регіону України – 26,1% респондентів, виїхали за кордон – 12,1% респондентів. Відповідно, 61,8% викладачів вищої школи залишилася вдома, при цьому 4,5% з тих, хто долучився до опитування, перебували на окупованій території.

На запитання «Чи є у вас можливість здійснювати освітній процес?» 98,9 % респондентів зауважили, що загалом мали таку можливість, лише 1,1 % з опитаних, відзначили відсутність такої можливості.

Наступне запитання було покликане з'ясувати, чи мали викладачі необхідне обладнання / пристрої для реалізації дистанційного навчання. Відповіді респондентів засвідчили таке: переважна більшість викладачів – 92,1 % зазначили, що мали таку можливість. Цю групу склали науково-педагогічні працівники, що не переміщувалися (залишилися вдома) – 61,8 % респондентів, та 30,3 % викладачів, які тимчасово змінили звичне місце проживання. Остання група відзначала наявність у них ноутбуків. Водночас 7,9 % респондентів

засвідчили, що не мали в наявності достатнього обладнання, у них були лише смартфони або ж вони використовували «чуже» обладнання (господарів, у яких оселилися; закладу освіти в регіоні, у який вони переїхали тощо). З-поміж відповідей респондентів відзначимо такі: «обладнання явно недостатньо, умови роботи нестабільні, всі власні методичні матеріали залишилися в домашньому комп'ютері», «я не вдома, вдалося забрати лише телефон, це дещо ускладнює процес підготовки та викладання», «я не маю власного обладнання, використовую чуже» тощо.

Особливий інтерес викликали відповіді на запитання, що мали за мету з'ясувати «відданість» викладачів професії. Зокрема, на запитання «Чи було / було б обладнання для навчання одним з перших з того, що Ви поклали / поклали б до валізи, коли від'їжджали до більш безпечного місця?» лише 18% викладачів дали негативну відповідь. Відповіді на запитання «Які інші (окрім ноутбука) необхідні для забезпечення освітнього процесу речі Ви взяли із собою?» засвідчили таке: нічого – 22,5%; підручники – 19,1%; журнал обліку освітнього процесу – 13,5%; розклад – 2,2%; усе із зазначеного вище – 13,5%. З-поміж інших відповідей відзначимо такі: «усі необхідні матеріали на електронних носіях», «флешку з матеріалами», «підручники маю в електронному варіанті, журнали обліку ми ведемо в ЕС КАМПУС, розклад я також можу подивитися на сайті, але маю блокнот, де записала свій розклад», «підручники, розклад, навчальний план, додаткові матеріали», «усе необхідне, навіть принтер і сканер» тощо. Відповіді на запитання «Чи жалкуєте Ви за тим, що не змогли взяти із собою якісь конкретні речі, які необхідні Вам зараз для якісного забезпечення освітнього процесу?» засвідчили, що 68,5 % викладачів вважали, що мали із собою все необхідне; лише 31,5% відчували відсутність певних пристроїв, матеріалів тощо, необхідних для якісного забезпечення ними освітнього процесу.

Окреме запитання питальника мало за мету з'ясувати наявність доступу до мережі Інтернет. Отримані відповіді засвідчили таке: 57,3% респондентів зауважили, що мали постійний доступ до Інтернету; 34,8% – відзначили частковий перебої, 6,7% – мали доступ лише до мобільного Інтернету; 1,1% – практично не мали доступу до Інтернету.

На запитання «Які труднощі – організаційні чи психологічні – є для Вас більшою перешкодою у забезпеченні якісного освітнього процесу?» отримали такі відповіді. Найбільша частка респондентів – 51,7 % – відзначили психологічні труднощі як найбільш суттєві. 24,7 % викладачів зауважили, що відчували обидва типи труднощів, окремі респонденти з цієї групи (1,1 %) навіть звернули увагу на недоцільність їх відокремлення. 10,1 % опитаних вказали на організаційні труднощі як такі, що

були більшою перепорою у забезпеченні якісного освітнього процесу, пояснюючи це, наприклад, тим, що «важко працювати в умовах, коли поруч уся сім'я, яка потребує постійної уваги, особливо діти», «постійно змінюється розклад, повітряні тривоги та обстріли, нестійкий зв'язок і цілковита відсутність будь-якої підтримки з боку колег». Водночас, ми були дещо здивовані тим, що досить значна частина респондентів (13,5 %) в опції «Ваш варіант відповіді» вказала на відсутність труднощів у забезпеченні якісного освітнього процесу. Наведемо коментарі: «Де варіант «немає труднощів»?», «не маю труднощів», «намагаємося долати всі труднощі», «відсутні», «ніяких», «немає труднощів, якщо є бажання».

Наступне запитання мало за мету з'ясувати, як необхідність здійснення освітнього процесу впливала на психологічний стан викладачів. Було запропоновано обрати один з таких варіантів відповіді: «знижує тривожність», «підвищує тривожність», «не здійснює жодного впливу», або ж надати власну відповідь. Аналіз отриманих відповідей засвідчив таке: опцію «знижує тривожність» обрало 58,4 % респондентів; опцію «підвищує тривожність» обрало 19,1 % опитаних; 18 % респондентів зауважили, що необхідність здійснення освітнього процесу жодним чином не впливає на їхній психологічний стан. Власний варіант відповіді запропонували 4,5 % викладачів, які дали коментарі, що в той чи той спосіб підтримували один із запропонованих нами варіантів відповіді, як-от: «переживаю, що не буде світла чи зв'язку та не зможу вийти до Інтернету», «знижує тривожність, але підвищує навантаження і втому», «досвід працює не на тривожність, а творчий підхід – на бажання пошуку нового».

Питальником було передбачено з'ясувати готовність викладачів до оновлення змісту освітніх компонентів у психологічно, організаційно та технологічно складних умовах забезпечення освітнього процесу. У зв'язку з цим було запропоновано таке запитання: «Чи вносите ви зміни в навчальні матеріали, які наразі використовуєте в освітньому процесі?». Відповіді респондентів розподілилися в такий спосіб: «так, вношу окремі зміни» – 50,6 % респондентів; «так, оновлюю і осучаснюю значною мірою» – 32,6 % респондентів; «ні, мій матеріал цього не потребує» – 12,4 % респондентів; «ні, не маю психологічної готовності зробити це» – 1,1 % респондентів; «ні, оскільки не маю регулярного доступу до Інтернету» – 1,1 % респондентів. 2,2 % опитаних запропонували власні варіанти відповіді, з-поміж них такі: «матеріал корегується завжди, але зараз про це можна тільки мріяти в таких умовах. Проте, за можливості все коригується і адаптується», «постійно оновлюю, поглиблюю тощо».

Ми також поцікавилися думкою викладачів про те, чи повернення до занять позитивно

позначилося на психологічному стані студентів. Аналіз відповідей респондентів дозволив отримати такі дані: 53,9 % респондентів вважали, що вплив носив позитивний характер; 44,9 % респондентів не мали однозначної впевненості в цьому, оскільки обрали варіант «по-різному»; незначна частина опитаних (1,1 %) вважали, що оновлення освітнього процесу і повернення студентів до занять негативно позначається на їхньому психологічному стані. Відзначимо принагідно, що жодним з респондентів не було обрано такого варіанту відповіді, як «не помітив(ла) жодної різниці», також не було запропоновано власних варіантів відповіді на це запитання.

Наступне запитання «Чи надає Вам організаційну підтримку Ваш заклад освіти?» допомогло з'ясувати таке: 61,8 % респондентів уважали, що така допомога надавалася, оскільки надали стверджувальну відповідь; 27 % респондентів уважали, що підтримка носила частковий характер; 2,2 % респондентів вказали на відсутність підтримки. При цьому 9 % викладачів зазначили, що не потребували такої підтримки.

Питальником було передбачено з'ясувати, якої підтримки у період відновлення освітнього процесу після оголошення воєнного стану найбільше потребували викладачі. Продемонструємо найбільш типові відповіді учасників опитування: психологічної / моральної, організаційної, інформаційної, технічної, фінансової («розуміння стану і потреб викладача та відповідне їх забезпечення», «своєчасне інформування щодо навчального процесу і змін у ньому та стабільну виплату заробітної платні», «чітких менеджерських рішень», «спілкування, детальніші роз'яснення, нагадування», «потребу підтримки у перемовинах із місцевими ЗВО, деякі з яких є партнерами нашого ЗВО», «технічної, оскільки перебої зі світлом та Інтернетом, матеріальної, бо залишилася без засобів до існування, психологічної, бо маю трьох інвалідів», «фінансової (не зменшувати заробітну платню) та психологічної (не вимагати постійні звіти про результати, зокрема, наукової роботи за короткий період часу (наприклад, звіти про наукову роботу протягом місяця))», «повернення у свою квартиру» тощо). При цьому значна частина респондентів на момент проведення опитування не відчувала потреби в підтримці («загалом я маю таку підтримку», «не потребую», «наразі ніякої» тощо).

Дискусія. Якісне забезпечення освітнього процесу передбачає низку компонентів, у нашому випадку – готовностей і можливостей, які, як свідчать дані проведеного нами дослідження, були продемонстровані переважно більшістю респондентів – викладачами закладів вищої освіти. Готовність в аспекті започаткованого дослідження розглядаємо як виявлення сутності властивостей і стану особистості. Готовність – це не лише

властивість чи ознака окремої особистості, це концентрований показник діяльності особистості, міра її професійної здібності. Психологічна готовність охоплює, з одного боку, запас професійних знань, умінь і навичок; з іншого, – риси особистості: переконання, здібності, інтереси, професійну пам'ять, мислення, увагу, спрямованість думки, працездатність, емоційність, моральний потенціал особистості, що забезпечують успішне виконання професійних функцій. Оскільки у загальному розумінні поняття «готовність» має два значення: перше – це бажання, згода щось зробити, а друге – стан, наявність якого забезпечить виконання рішення [1], то отримані нами дані свідчать про наявність готовності викладачів до здійснення освітньої діяльності в умовах воєнного стану. Можливість розуміємо як «здійсненність, допустимість чогонебудь; наявність умов, сприятливих для чогонебудь, обставин, які допомагають чомусь» [10].

Насамперед відзначимо, що 98,9 % викладачів відзначили, що мали можливість здійснювати освітній процес відразу після його відновлення, незважаючи на те, що 38,2% з них у перші тижні війни були змушені змінити звичне місце проживання: переїхали до іншого регіону України або виїхали за кордон. 92,1 % респондентів засвідчили, що мали у своєму розпорядженні необхідне обладнання для забезпечення освітнього процесу, хоча, як уже зазначалося, 38,2% з них були внутрішньо переміщеними особами або виїхали за кордон. Відзначимо, що 82 % респондентів розглядали ноутбук як один з перших предметів, який повинен бути поміщений у «тривожну валізу». Лише 3,4 % респондентів зауважили, що мали із собою лише смартфон. Зазначене свідчить, що навіть у найскладніший момент життя, коли необхідно було швидко полишити домівку із мінімумом речей, понад 96 % викладачів закладів вищої освіти нашої країни взяли із собою необхідне для роботи обладнання, оскільки усвідомлювали приналежність до професії і неможливість бути в ній без засобів дистанційної комунікації. Іншим важливим чинником, що опосередковано вплинув як на загальну (методичну, психологічну) готовність викладачів до здійснення освітнього процесу в умовах воєнного стану (в особливих умовах, коли неможливе традиційне очне навчання), так і на матеріально-технічну підготовленість (наявність у розпорядженні засобів ІКТ) був досвід попередньої роботи в дистанційному режимі викладання і навчання під час соціального дистанціювання, спричиненого пандемією COVID-19.

На період проведення анкетування, тобто в перші дні (у деяких ЗВО – тижні) відновлення освітнього процесу, найбільші труднощі викладачів були пов'язані із їхнім нестабільним психологічним станом, страхом перед майбутнім, ситуацією невизначеності. Частина викладачів (10,1 %)

відзначила, що відчувала організаційні труднощі як найбільш суттєві, оскільки не мала чітких рекомендацій від адміністрації закладу вищої освіти, чіткого розкладу, були перевантажені, оскільки змушені були відпрацювати заняття, пропущені під час вимушеного припинення освітнього процесу, повинні були поєднувати здійснення освітнього процесу з організацією побуту членів родини в нових умовах проживання тощо. Водночас 13,5 % респондентів зауважили, що не відчували труднощів, що може свідчити про стійкість їхньої нервової системи, вміння контролювати власний психологічний стан, пристосованість до різних, навіть складних і непередбачуваних життєвих обставин. Усе зазначене свідчить, що викладачі закладів вищої освіти по-різному реагували на запровадження в державі воєнного стану і зміну звичного способу життя – від повної паніки до збереження психологічної рівноваги.

Цікавими, на наш погляд, виявилися результати відповідей викладачів щодо впливу відновлення освітнього процесу на рівень їхньої тривожності. Більшість респондентів (58,4 %) зауважили, що тривожність знизилася, оскільки вони почали займатися улюбленою справою, відчули себе необхідними, вбачали в поверненні до реалізації освітнього процесу ознаки стабілізації ситуації, відволікалися від тривожних думок тощо. Водночас майже кожен п'ятий з опитаних (19,1 %) відзначив підвищення рівня тривожності. Це, на наш погляд, пов'язано як з індивідуальними психологічними особливостями кожного викладача, так і певними технологічними труднощами забезпечення освітнього процесу, пов'язаними з проблемами у доступі до інтернету (наприклад, наявність лише мобільного інтернету), нестабільним інтернетом, перебоями в енергопостачанні, відсутності тихого і зручного для проведення занять місця у зв'язку з переміщенням в інші регіони України і закордон, повітряними тривогами тощо. Другу групу чинників, які носять зовнішній характер, змінити важко, але для зниження впливу першої групи чинників – психологічної тривожності – можна і потрібно запроваджувати низку організаційних заходів як на рівні держави, так і на більш локальних рівнях – закладу вищої освіти, факультету тощо.

Аналіз даних щодо оновлення викладачами навчальних матеріалів також засвідчив загалом позитивну тенденцію. Переважна більшість респондентів знаходила психологічний і технологічний ресурс для проведення означеної роботи. Частина викладачів пояснювала це звичною практикою щорічного перегляду, оновлення та осучаснення матеріалу. Водночас ми з'ясували, що частина викладачів пов'язувала потребу в оновленні саме з агресією з боку росії, відтак максимально хотіла уникнути посилань на російськомовні джерела інформації, праці російських учених тощо.

На наш погляд, ця тенденція буде посилюватися в наступних навчальних роках. Загалом уважаємо таку практику позитивною, оскільки викладачі почали частіше звертатися до англомовних джерел інформації, цим самим розширюючи власний науковий інформаційний простір, застосовуючи ширший діапазон навчальних ресурсів (аудіо і відео файли, презентації, стріми тощо) в освітньому процесі.

Не можна оминати увагою і питання потреби викладачів у різного роду підтримці. Як ми й передбачали, більшість респондентів зазначила у своїх відповідях, що потребувала психологічної / моральної та фінансової підтримки. Окремі респонденти навіть прямо заявляли, що потребували психологічних тренінгів. Важливою для респондентів була комунікація та інформаційна обізнаність. Водночас у деяких випадках респонденти вказували, що жодна підтримка не могла сприяти поліпшенню їхнього психологічного стану. Наведемо приклад однієї емоційної реакції на наше запитання: «хочу щоб скінчилася війна і ніяка підтримка тут не допоможе. Коли рідні військові, ти залишаєшся без свого дому з дитиною. Так, є де жити, є засоби існування. Але емоційний стан... чи ви дійсно думаєте що тут допоможе «емоційна підтримка»? Поки рідні не будуть у безпеці, і спокою не буде».

У процесі розробки питальника ми були свідомі того, що неможливо передбачити всі актуальні проблеми, тому респондентам було запропоновано подати ті запитання, які, на їхній погляд, доцільно вивчити в подальших дослідженнях. Більшість респондентів зазначили, що на їхню думку питальник був повним і не запропонували власних запитань. Частина викладачів внесла пропозиції, які ми загалом об'єднали у чотири групи.

Перша група запитань, що пропонувалися для подальшого дослідження, була пов'язана з вивченням психологічних аспектів діяльності учасників освітнього процесу в умовах воєнного стану: «Який спосіб подолання професійного вигорання викладача ЗВО у період війни є дієвим?», «Інформацію про конкретні інструменти психологічної підтримки», «Як Ви надалі плануєте своє життя?», «Що, на вашу думку, викладачі могли б зробити, щоб надати психологічну підтримку студентам, які цього потребують?» та ін.

Друга група запитань була пов'язана з різноманітними аспектами організації освітнього процесу в умовах воєнного стану. Зокрема, було запропоновано дослідити, як «підтримати якість освіти у воєнний час на належному рівні», «провести належне оцінювання знань студентів, які через складну воєнну ситуацію не можуть відвідувати пари», «активізувати пізнавальну діяльність студентів», вивчити «чи можливо об'єктивно оцінювати роботу студентів в умовах військового стану,

особливо коли у деяких є змога лише надсилати виконані завдання», «чи переходити на частковий оффлайн, хоча б з тими студентами, хто залишився в Києві» тощо.

Третя група запропонованих запитань була спрямована на вивчення матеріального та фінансового становища викладачів. Означені питання хвилювали респондентів, бо в умовах воєнного стану і повної невизначеності надзвичайно актуальною поставала проблема невпевненості у завтрашньому дні. Респонденти рекомендували додати до подальших питальників такі запитання: «Чи достатньо у Вас засобів для існування?», «Чи зберіг ваш заклад Вашу щомісячну заробітну платню?», «Чи компенсує виш, у якому ви забезпечуєте освітній процес, амортизацію вашої техніки, інтернету тощо?».

До четвертої групи ми включили запитання, що носили поодинокий характер, відображали індивідуальні запити чи інтереси респондентів. З-поміж таких запитань можемо відзначити: «Чи берете ви участь у волонтерській діяльності?», «Чи варто перекладати та включати актуальні новини з іноземних видань та ЗМІ?». Респонденти також рекомендували включити до питальника запитання про інші компоненти викладацької роботи – «наукова діяльність, виховна, громадська діяльність, публікації тощо».

Висновки. Як бачимо, в умовах воєнного стану університетська спільнота змогла мобілізуватися і відновити достатньо якісний освітній процес.

Переважає більшість викладачів навіть у момент найбільшої тривожності і невизначеності передбачила укладання до «тривожної валізи» комп'ютерних пристроїв і методичних матеріалів, необхідних для подальшого відновлення і забезпечення освітнього процесу. Окрім цього, викладачі здебільшого оселялися в місцях, у яких могли мати доступ до мережі Інтернет. Технологічна і методична готовність викладачів до здійснення освітнього процесу в екстремальних умовах була, на нашу думку, частково забезпечена досвідом викладання у дистанційному режимі у період пандемії COVID-19 [12].

Вивчення думки працівників сфери вищої освіти щодо навчання в період воєнного стану дало змогу з'ясувати низку питань, що потребують швидких системних рішень, зокрема:

– налагодження роботи психологічної служби для допомоги науково-педагогічним працівникам у подоланні впливу травматичних подій, а також впливу перебування в умовах тривожності і невизначеності на їхній психологічний стан. Означене передбачає підвищення кваліфікації практичних психологів закладів вищої освіти з цього напрямку, оновлення методик роботи тощо;

– своєчасне і відкрите інформування державними органами управління та адміністраціями

закладів вищої освіти учасників освітнього процесу про організаційні заходи, корегування, зміни щодо забезпечення освітнього процесу в умовах воєнного стану;

– матеріальне та фінансове забезпечення науково-педагогічних працівників в умовах воєнного стану.

Перспективи подальшої роботи пов'язуємо з проведенням масштабних кількісних і якісних досліджень, спрямованих на вивчення досвіду й узагальнення потреб університетської спільноти, з урахуванням різного досвіду життя в умовах воєнного стану (зміна місця перебування, перебування у місцях активних бойових дій, у місцях відносної безпеки). Необхідним є вивчення проблем освіти щодо їх матеріально-технічного і фінансового забезпечення, наявності необхідного інструментарію, методичного, програмного забезпечення освітнього процесу. Актуальними для дослідження залигаються питання щодо забезпечення державою та закладами вищої освіти психологічного супроводу учасників освітнього процесу (викладачів і студентів).

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Жванія, Т. (2015). Готовність до професійної діяльності в психології: теоретичний аналіз. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*, 50, 69-79.
2. Ковтун, О. (2021). Підготовка студентів гуманітарного профілю в умовах пандемії COVID-19: практики топ-університетів світу. *Інноваційна педагогіка*, 38, 148-155. <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/38.29>
3. Ковтун, О., Кокарева, А., & Ладогубець, Н. (2022). Українська університетська спільнота: викладання в умовах війни: питальник. URL: https://docs.google.com/forms/d/19B2ellAswnhUvZ_

[KLyqKScKuCFxInAbIT3UNsMWEQc8/edit?ts=6252dbe8](https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4130)

4. Кокарева А.М. Розвиток вищої технічної освіти в контексті ідей гуманістичної освітньої парадигми Інноваційна педагогіка. 2019 № 16 (1). С. 72-79.

5. Мельник, М. (2022). Освіта в умовах воєнного стану: результати опитування. *Вісник НАПН України*, 4(1), С. 1-8. <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4130>

6. Мельник, Н. (2022a). Українська наука і студентство не мовчить!: питальник щодо організації освітнього процесу в умовах російської агресії та післяпандемії: питальник URL: https://docs.google.com/forms/d/1btfyT76_z3CMNZYSIW4Xs9XhVij5-Fy5UUnrMxe63Cw/edit

7. Мельник, Н. (2022b). Українська наукова спільнота: повернення до роботи в умовах війни: питальник. URL: <https://docs.google.com/forms/d/10NVCXUXZ5coqh1PihPOVV7eo8e2c-TIjPfZx4evYa90/edit#responses>

8. Опитування про надання освітніх послуг в умовах воєнного стану (2022). МОН України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/opituvannya-pro-nadannya-osvitnih-poslug-v-umovah-voennogo-stanu>

9. Освіта в умовах воєнного стану (2022). Освітній омбудсмен України. URL: <https://eo.gov.ua/osvita-v-umovakh-voiennoho-stanu/2022/04/11/>

10. Словник (2022). URL: <https://slovyk.ua/index.php>

11. Шкарлет, С. (2022). Всім закладам освіти рекомендовано припинити освітній процес та оголосити канікули на два тижні. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/sergij-shkarlet-vsime-zakladam-osviterekomendovano-pripiniti-osvitnij-proces-ta-ogolositi-kanikuli-na-dva-tizhni>

12. Grynyuk, S., Kovtun, O., Sultanova, L., Zheludenko, M., Zasluzhena, A., & Zaytseva, I. (2022). Distance learning during the COVID-19 pandemic: the experience of Ukraine's higher education system. *The Electronic Journal of e-Learning*, 20(3), 242-256. <https://doi.org/10.34190/ejel.20.3.2198>